

OQIW SABAQLARÍNDÁ BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHÍLARÍNÍN TARIYXÍY SANASÍN QÁLIPESTIRIW

B.B.Tulebergenova – magistrant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: tarixiy ong, tarixiy xotira, mustaqil firlash, qadriyatlar, “men” konseptiyasi, tarixiy tasavvurlar, rivojlanish bosqichlari, tarix falsafasi

Ключевые слова: историческое сознание, историческая память, самостоятельный поворот, ценности, концепт «Я», историческое воображение, этапы развития, философия истории.

Key words: historical consciousness, historical memory, independent rotation, values, “I” concept, historical imagination, stages of development, philosophy of history

Tálim-tárbiya processinde oqıwshılardıń erkin pikirlewın qalıplestiriw hám dóretiwshilik qábiletin qalıplestiriw elege shekem eń tiykarǵı máselelerdiń biri bolıp kiyatır. Áyyemgi hám orta ásirler Shıǵıs hám Evropa oyshılları tálim processinde bala óz pikirine iye bolıw zárurlıǵın júdá kóp ayıp ótken. Aristotel, Sokrat, Musa al-Xorezmiy, Abu Nasr Farabi, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhan Beruniy, Abdurahman Jomiy, Alisher Nawayı hám basqada kóp ǵana ilimpazlar erkin pikirley alıwǵa insandı rawajlandırıwdıń eń tiykrǵı ózgesheligi sıpatında qaraǵan [2].

Házirgi waqıtta, tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryat insan hám jámiyet ruwxıylıǵınıń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, ol qánshe mazmunga bay bolsa, insan da sonsheli ótmishten maqtanıw sezimi oyanadı, onı tariyxtan sabaq shıǵarıp, kóp jumıslar orınlawǵa shaqıradı. Sol sebepten de tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryatlar milliy ideyanıń tariyxiy hám zamanagóy tiykarlarınan biri esaplanadı. Usı másele boyınsha ótkizilgen izertlewlerdiń analizlerine tiykarlanıp, erkin pikirlewdi qalıplestiriw kóp qırılı process ekenligi, túrli pán wákilleri óz izertlew tarawı kóz qarasınan qaralıp, mashqalanıń sheshimine itibar qaratqanlıǵın ayıp ótiwimiz kerek. Oqıw sabaqları dawamında oqıwshılar sózdegi háriplerdi bir-birine bólip jazıwdı, sóz hám ǵáplerdi kishi hám de bas háripler menen álipbe kitabında berilgen tártipte jazıwǵa úyretiledi. Baslawish klaslarda oqıw sabaqları jańa pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında ótilip atır. Bilimlendiriw barısında baslawish klass oqıwshılarında oqıw-tárbiya processı subektı sıpatında qarawdı talap etedi. Oqıwshılarda qalıplesetuǵın sana, erkinlik, tapqırılıq sıyaqlı jeke sıpatlardı qalıplestiriwde oqıtıwshınıń pedagogikalıq sheberligi ayırıqsha orın iyeleydi. Oqıtıwshı jumısınń nátiyjeli bolıwı, onıń tariyxiy dereklerdi jaqsı bilıwı de baylanıslı. Sebebi oqıw materialınan tısqarı xalqımızdıń ótmishine tiyisli maǵlıwmatlardı berip barıw oqıwshılardıń dóretiwshilik qábiletlerin asırıw menen birge olarda tariyxiy túsuniklerdi qalıplestiredi.

Házirgi waqıtta tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryatnı oqıwshılarda ilimiy dunyaǵa kóz qarasın qalıplestirwde tutqan ornı haqqında R. Raxmanov hám F. Fayzievlerdiń – Jaslardıń dunyaǵa kóz qarasın qalıplestirwde tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryat [2] qollanbası itibarǵa layıq. Qollanbada tariyxiy sana hám tariyxiy qadıryat túsiniqlerin filosofiyalıq analiz qılıw menen bir qatarda onıń kelip shıǵıwı hám qalıplesiwine de bir qansha dárejede itibar berildi. Bunnan basqa da bir qatar ilimpazlardıń ilimiy izertlewlerinde tariyxiy sana hám oǵan baylanıslı basqa materiallıq hám filosofiyalıq túsiniqlerge tiyisli jumislarda kóplep ushıraydı. Atap aytqanda X.Samiboyev, Sh.Shiyriboyev, T.X.Qurbonov, R.A. Kamenskaya, V.J.Kelle, Z.M.Orudjev, T.V.Kuznetsova, B.Erejepovlardıń jumsların keltirip ótsek boladı. Ózbekstan Respublikası birinshi prezidentiniń “Joqarı mánawiyat jeńilmes kúsh” shıǵarmasında ruwxıylıǵımız nishanı bolıp, ol jaǵdayda tariyxiy xalqımızdıń ajıralmaytuǵın qadıryatları, ańızları menen baylanısp ketken isenimi bekkemlenip, ruwxıylıǵı jigirma jılǵa ósetuǵın úlen kúsh ekenligin ilimiy tilde tiykarlanıp analiz lenip kórsetilgen. Biraq, baslawish klass oqıwshılarında erkin pikirlew kónlikpeleri tariyxiy sana máselesin rawajlandırıw tiykarǵı obyekt sıpatında úyreniwge kem itibar qaratılıp atır. Negizinde, búgingi globalıslıw hám informaciya hawıj alǵan ortalıqta

oqıwshılarda kishi jastan baslap tariyxiy sananı qalıplestiriw arqalı olardı erkin hám kreativ pikirlewge úyretiw úlken áhmiyetke iye bolıp qalmaqta. Biraq, usı tariyxiy sabaqlar balanı ótmishten durıs juwmaq shıǵarıwǵa, keleshekke durıs háreketleniwine járdem beredi, jámiyette óz “Men” in tabıwına, -Men konsepciyasınıń rawjlanıwına unamlı tásir kórsetedi. Baslawish klass oqıwshılarında tariyxiy sananı qalıplestiriw máselesi uzaq jıllardan beri oqıwshılar hám izertlewshilerdi qaweterge salıp kelgen másele bolıp esaplanadı. Bul kishi jastaǵı oqıwshılar tárepinen tariyxiy materildi ózlestirwdiń hám tariyxiy dálildin ayırıqsha qasıyetleri menen baylanıslı bolǵan. Sol múnásibet penen ǵárezsizlikke deyin bolǵan dáwirde izertlewshiler tárepinen usınıs etilgen jumislarda baslawish klaslarda tariyxiy pánin obrızlı oqıtıw, oqıtıwshınıń gúrriń, sawbet, kórgizbeli qurallar arqalı oqıtıw, oqıwshılardıń tariyxiy qıyalların bayıtıw jolların belgilew zárurlıǵı ayıp ótilgen. Tariyxiy sananı rawjlandırıwdıń bir neshe basqıshları bar: Tariyxiy insaniyat iyelegen bilimlerdiń biri retinde social-turmıstıń túrli iskerlik tarawların óz ishine aladı. Bul insaniyat ómiriniń ulıwma tolıq maǵlıwmatı bolıp tabıladı. Eger tariyxtı keń mániste túsintetuin bolsaq, tariyxi izertlew sheńberi sheksiz bolıp tabıladı. Diniy kóz qarastan qaraǵanda, tariyxiy rawajlanıw áyne tariyxtan sırtta jatatuǵın biraq, oǵan sheshetuin dárejede tásir kórsetetuin kúshlerge baylanıslı boladı. Biraq kóplegen jaǵdaylarda social ózgerislerdiń baslawshısı retinde geyde ullı shaxs, geyde amorfmassa, - braun háreketi kórinislerinde insan tariyxiy háreketiń dálili bolıp keledi. Tariyxi pán sıptında bólek shaxstıń da ulıwma jámiyettińde ruwxıy rawajlanıwınıń ajıralmaytuǵın elementi esaplanadı. Tariyxi tek ǵana insaniyat iskerligi hám miyrasları, bálki bul insaniyatnı arnawlı bir waqıt aralıǵındaǵı háreketi hám waqıyalar kompleksi bolıp tabıladı. Tariyxiy sanada sawlelengen tariyxiy rawajlanıw, onıń qarama-qarsılıqları kórnisi insaniyat oylawın mudamı bánt etip kelgen. Tariyxiy sana túsiniǵı tariyxiy filosofiyanıń baslı teması bolıp tabıladı. Jerlesimiz bolǵan Al-Beruniy tariyxiy rawajlanıw konsepciyasına óz úlesin qosqan ilimpazlarımızdan biri bolıp tabıladı. Ensiklopedist alım tariyxiy rawajlanıwdı túrli xalıqlardan mısallar alıp úyrenip shıqqan. Házirge shekem Beruniydiń tariyxi alım sıpatındaǵı iskerligi izertlew etilgen joq. Tariyxiy sana jumısına arnalǵan izertlewlerde kópsilik Evropa dástúrleri menen sheklenip qaladı. Negizinde tariyxiy sananıń dáslepki tuqımları insaniyat civilizaciyaınıń eń áyyemgi bessigi-Shıǵısta payda bolǵan. XVIII ásirde baslap tariyxiy rawajlanıw, tariyxiy sana oyshıllar ushın tiykarǵı temasına aylandı. Sol waıttan baslap tariyxişhlar haqıyqıy tariyxtı jazıwdı basladı. Jańa dáwir filosofları insniyat tariyxin adamlardıń san-sanaqsız basına túsken isi dep súwretledi. Sol dáwirde tariyxiy filosofiyalıq baqlaw etiw keń rawajlandı. Bul processtı birinshi Prezidentimizdiń mına sózleri diqqatqa layıq- Jámiyet rawajlanıwınıń tayaǵı, onı anıq apattan qutqarıp qalatuǵın birden-bir kúsh bilim ekenligin ayıp ótken. [1]. Tariyxiy sana bul- hár qanday bilimde bolatuǵın, hámme zat, hátte ruwxıy bolmista bolıp ótkenligin ańlaw bolıp tabıladı. Izertlewshi D.Abdullajanov tariyxiy sanaǵa tómendegishe táriyp beredi: —Tariyxiy sana social sana forması bolıp, jámiyet tárepinen óziniń kelip shıǵıwı hám zamandaǵı ornı, ótken zaman, búgingi kúni hám keleshegi ortasındaǵı baylanıslılıqtıń anıqlanıwı social haqıyqatlıqtıń obektiv qabıl etiliwi [4]. Solay eken

tariyxıy sananı tek ǵana xalıq, millet, yamasa shaxsqa tiyisli dew múmkin. Ózbek filosof alımı J.Tulenov tariyxıy sananı bılayınsha túsındiredi: “Tariyxıy sana ilgeri júz bergen tariyxıy waqıyalardı ózinde sáwlelendiren hár túrli derekler, buyımlar áwladtan-áwladqa miyras bolıp ótip tariyxımız hám mádeniyatımızdı úziksiz támiyinledi. [5]. Alımın joqarıdaǵı táriypine eki sózge itibar beremiz, social topar hám social klasta tariyxıy sana bolıwı múmkinbe, eger bolǵan taǵdırde ol qanday hám nede kórinetuǵın boladı? Bizdiń pikirimiz boyınsha ayılǵan túsınıklar jámiyet hám millet shaxstıń dúnyaǵa kóz qarası ámelde boladı, social topar hám klaslar tariyxıy sana hám tariyxıy qádiriyaat túsınıkların óz mápleri kóz qarasınan bilei hám de bunnan paydalanadı. Tariyxıy sananı bslawish klass oqıwshılardı túsındirgende olarǵa sabaqlıqta berilegen temalar arqalı olarǵa túsınıklar beremiz. Bunda oqıwshılardı tariyxta jasap ótken ata-babalarımız, tariyxıy miyraslarımız haqqında túsınıklar berip ótemiz. Xalqımız arasında jasap ótken ullı tariyxıy shaxslar olardıń islegen mártlikleri haqqında oqıwshı jaslarımızǵa qısqasha túsınıklar berip ótiwimiz kerek. Bul ushın oqıtıwshınıń ózi de tariyxıy sawatlı ustaz bolıw kerek, hár sabaqta oqıwshılardı sol ullı insanlar haqqında ayıp tursa olarda tariyxqa degen súyishpenshilikleri artadı. Ǵárezsizligimizge erisken dáslepki waqıtlarınan baslap ózligimizdi ańlaw milliy qádiriyaatlarımızdı qayta tiklewge bólek itibar qratıldı. Bunnan gózlegen birden-bir maqset bolsa erteńgi kúnimizdiń iyeleri bolǵan jaslardı joqarı intelektuallıq intalı, barkamal shaxs etip tárbiyalaw bolıp tabıladı. Jaslardı patriotlıq ruwxın oyatıw bárinen burın olardıń ruwxıy dúnyasın qalıplestiriw máseleleriniń qánshelik nátiyjeli sheshiliwine baylanıslı. Sol sebepli de házirde jaslarǵa tariyxıy sana hám tariyxıy qádiriyaatı qalıplestiriw mashqalasın úyreniw aktual bolıp qalıp atır. Ane sol jolda babalarımızdıń bay ilimiy miyrasları hám tariyxıy qádiriyaatları zárúrli áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Baslawish klass oqıwshılardıń watanǵa muxabbat, ulıwma insaniyılıq etikalıq ruwxıy qádiriyaatlardı súndiriw, milliy ózlin ańlaw, miyrimli, hujdanlı, miynetkesh etip tárbiyalaw da milliy sana jáne onıń tiykarǵı strukturalıq elementleri bolǵan tariyxıy sana hám tariyxıy qádiriyaatıń róli úlken bolıp, olar úlken áhmiyetke iye boladı. Oqıwshılardı tariyxta úyretip barıw menen qatar olarǵa sanasına watandı súyiw, ulıwma insaniyılıq pazyyleterdi,

etikalıq-ruwxıy qádiriyaatlardı súndiriw, milliy ózlikti ańlaw, mehirli etip tárbiyalaw, hujdanlı, ar-namıslı, miynetkesh etip tárbiyalawda milliy sana jáne onıń tiykarǵı strukturalıq elementleri bolǵan tariyxıy sana hám tariyxıy qádiriyaatıń ornı úlken áhmiyetke iye. Baslawish klass oqıwshılardıń jaslıǵınan baslap joqarıda ayıp ótken hám ayılmay qalǵan tárbiyalar boyınsha kamalǵa keltirsek bul jaslardan keleshekte joqarı dárejedege intellektual shaxstı jetilistiren bolamız, bunday jaslar xalıq ushın janın pida etetuǵın márt azamat insanlar bolıp jetilisedi degen neyetteyiz. Oqıwshılardı klastan tis waqıtlarda tariyxıy waqıyalar júz bergen jerlerge, estelikler ornalıǵan orınlarǵa alıp barıw olarda tariyxıy sezimlerdi ele de kúsheytıw hám ótken ata-babalarımızdan maqtanısh seziw tuyǵıların asırǵan bolamız degen niyettemiz.

Juwmacqlap aytqanda, tariyxıy sananıń qalıplesiw processı quramalı hám bir-birine tásir etiwshi kóplep faktorlarǵa baylanıslı. Atap aytqanda, balada tariyxıy sananı qalıplestiriwdiń ayırıqsha ózgesheligi millettiń kóp mádeniyatlı quramı menen belgilenedi. Hár bir jámiyet jeke tájriybe hám úyreniw tiykarında qalıplesken óz qádiriyaatları, diniy dástúrleri hám mádeniyatına iye. Baslawish klass oqıwshılardıń tariyxıy sanasın túrli faktorlar tásirinde qalıplese. Usınıń menen birge onıń jaǵdayına birinshi náwbette pánlerdi oqıtıw processlerinde hám klastan tisqari shınıǵıwlarǵa alınǵan bilimler tásir etedi, olardıń obektivligi hám isenimligi mektep sabaqlıqlarınıń mzmunında, oqıtıwshılardıń pozitsiyasında baylanıslı, sebebi mektep oqıwshılardı oqıw processlerinde derlik tariyxıy materialdan paydalanbaydı. Tariyxıy sana qalıplesken, ózin jetiliske dárejesine jetken bolsa, tariyxıy qádiriyaat, shaxs, xalıq millette joqarı dárejede kórinedi. Baslawish klas oqıwshılardıńa ótilgen hár bir qızıqlı tariyxıy waqıyalar oqıwshılardıń sanasında jaqsı saqlanıw qalıwı, sonday-aq kóz qarasın rawajlandırıw menen birge dóretiwshilik qábiletin asırıwǵa xızmet etedi. Bslawish klass oqıwshılardıń tariyxıy sananı qalıplestiriw boyınsha pedagogikalıq tárepten úyreniw, tariyxıy sananı qalıplestiriw komponentlerin anıqlaw, oǵan tásir etiwshi faktorlardıń tásir dárejesin belgilew sabaq hám sabaqtan tisqari shınıǵıwlarǵa oqıwshılarda tariyxıy sananı qalıplestiriw usıllarınan paydalanıw, baslawish klass oqıwshılardıń tariyxıy sananı qalıplestiriwge baylanıslı oqıw materialların jetilistiriw maqsetke muwapıq boladı.

Ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz masulmiz. 9-jild. -T.: «O‘zbekiston», 2001. 438- b.
2. Xoshimov K., Nishonova C., Xasanov R. Pedagogika tariyxı. -T.: «Uqituvchi», 1996, 446-b.
3. Raximov R., Fayziyev F. Yoshlar dunyo qarashi shakllanishida tariyxıy xotira. -T.: «O‘zbekiston», 2008. 18- b.
4. Abdullajonova D. Tariyxıy ong va tariyxıy xotira. // Falsafa va xuquq. -Toshkent: 2004. № 2, 83-b.
5. Tulenov J. Qonun falsafiy tushuncha sifatida. -T.: 1959.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тарихий онғни шакллантиришга қаратилган тushunchаларнинг mazmuni, nazariy asoslari, tahlillari keltirib o‘tilgan. Ta’lim-tarbiya jarayonida o‘quvchilarning tarixiy tafakkurini shakllantirishning rivojlantirish bosqichlar hamda tarixiy ong haqida fikrlar taqdim qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье упоминаются содержание, теоретические основания и анализ концепций, направленных на формирование исторического сознания. В процессе обучения представлены этапы развития формирования у учащихся исторического мышления и представлений об историческом сознании.

SUMMARY. The content, theoretical foundations, and analysis of the concepts aimed at the formation of historical consciousness are mentioned in the article. In the process of education, the development stages of the formation of students' historical thinking and ideas about historical consciousness are presented.

INFORMATIKA SABAQLARINDA OQIWSHILARDIN BILIMLERIN BAHALAW FORMALARI HAM USILLARI

Q.A.Turmanov – tayanish doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: baholash, baholash tizimi, formativ baholash, summativ baholash, rasmiy baholash, norasmiy baholash, joriy nazorat, mavzuli nazorat, oraliq nazorat, yakuniy nazorat.

Ключевые слова: оценивание, система оценивания, формативное оценивание, суммативное оценивание, формальное оценивание, неформальное оценивание, текущий контроль, тематический контроль, промежуточный контроль, итоговый контроль.

Key words: assessment, assessment system, formative assessment, summative assessment, formal assessment, informal assessment, current control, thematic control, intermediate control, final control.

Mámleketimiz bilimlendiriw sistemasi tez pát penen rawajlanıp atırǵan bir dáwirde keleshegimiz dawamshıları

bolǵan jaslarđı, olardıń bilim hám kónlikpelerin shet el bilimlendiriw standartları tiykarında qalıplestiriw,